

ների, զրկանքների և չարչարանքների մէջ: Նա կտանայ նրան և՛ երկնքում և՛ Երկրի վրայ: Քրիստոսի ամենաբարձր փառքի և յաւիտենական երանութեան մէջ:

(Բերսիէ):

10 • 20 • 10 • 2

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ:

Դ Ա Ս Ա Կ Ա Ր Գ Ե Ր:

Պետութեան մէջ և սորա իշխանութեան ներքոյ, իբրեւ ամբողջը կառավարող զօրութեան ներքոյ զարգանում է քաղաքական (ընկերական) հասարակութիւնը: Ամենից առաջ նա հանգէս է գալիս, երևում է իբրեւ ամբողջութիւն մարդոց ժողով (ընկերութիւն), այսինքն արտաքին միութիւն անհատների, որոնք կազմում են ազգ, և միանում են իրանց պիտոյից փոխադարձաբար բաւարարութիւն տալու համար: Բայց եթէ այդ ժողովը հետազօտելու լինենք նորա բուն էութեամբ, կտեսնենք, որ նա հասարակութիւն է, այսինքն անհատների ոչ միայն արտաքին, այլ և ներքին կանոնաւոր միութիւն է, որ հիմնուած չէ միայն առանձին անձնաւորութեանց կամքի վերայ, այլ և բնական անհրաժեշտութեան, կազմակերպող ու կարգադրող զօրութեան վերայ է հիմնուած, որ անկախ է առանձին անհատներից: Մասամբ անհատներն իրանց

կապուած են ճանաչում: գերդաստանի հետ և ընդնմին ամենքն էլ նոյն ազգային կնիքն են կրում: (բայի այն երկիրներից, ինչպէս զորօրինակ Ամերիկան, ուր քաղաքական հասարակութիւնը կազմուած է ըստ մեծի մասին այլ և այլ ազգերի գաղթականներից) մասամբ ներքին անհրաժեշտութեան օրինաց համեմատ կազմուած է «աշխատանքի բաժանումն» այլ և այլ թէ մարմնաւոր և թէ հոգեւոր պիտոյքներին բաւարարութիւն տալու համար, հանդէս է գալիս գործունէութեանց բազմազանութիւնը զանազան բարոյական նպատակների համար, որոնք ամենքը միասին նպաստում են մարդասիրութեան ամեն ինչ բովանդակող նպատակին: Համեմատ գործունէութեան այս զանազան եղանակներին մարդիկ էլ բաժանուում են այլ և այլ դասակարգերի: Միեւնոյն դասակարգին պատկանող անձինք նոյն կենսական կոչումն ունին, ուստի և նոյնանման են նոցա շահերն ու գաղափարները, զարգացումն ու կեանքի եղանակը, առհասարակ — նոքա ունին մի ընդհանուր կնիք — տիպար: Դասակարգերն, անսխալօրէն, բնական, խստիւ սահմանափակուած խմբեր չեն, որոնց մէջ մարդիկ սերնդից սերունդ կաշկանդուած մնալու դատապարտուած լինէին և որոնցից անհնարին լինէր տեղափոխուելու այլ խմբերի մէջ: Չպէտք է նոցա վերայ նայել իբրեւ մարդկային կամայականութեան գործի կամ արդիւնքի վերայ: Ընդհակառակն նոյն իսկ ազգային կեանքի զարգացման հետ դասակարգերը կազմուեցան ազատութեան և անհրաժեշտութեան միութեամբ: Առանց դասակարգերի ազգը կներկայացնէր անտարբեր և լուծեալ բազմութիւն և քաղաքական հասարակութիւնն էլ այդ գէպքում կլինէր լոկ հիւլէական անհատների ժողովածու: Այսպէս ուրեմն քաղաքական հասարակութիւնը չէ հասարակ միութիւն անհատների, գերդաստանների և ընկերութեանց, այլ զանազան դասակարգերի միութիւն է, որոնք փոխադարձաբար պիտի ներգործեն միմեանց վերայ և հաւաքական ուժով գործեն: Առանձին անհատն պետութեան հետ յարաբերութիւն ունի, իբրեւ դասակարգի պատկանող անձն միայն:

Ֆրանսիական յեղափոխութիւնն իւր ազատութեան և հաւասարութեան վերացական գաղափարներով շատ ձգտումն ունեցաւ

ջնջելու դատակարգներն, որովհետև դատակարգական կարգերի հետ կապուած հին չարագործութիւնք և նախապաշարմունքները ջնջելիս, վատի հետ նոցա և լաւ կողմերն էլ վերացրեց: Նշնապէս և ներկայ կառավարութիւնը ձայնատուութեան ընդհանուր իրաւունքով— ձայնատուութիւն բոլորովին անտարբեր խառն բաղմութեան ժողովրդոյ— շատ խախտեցին դատակարգական գաղափարը: Չնայելով այս ամենին, դատակարգերը չեն կարող բոլորովին անհետանալ և անդիմադրելի բնական անհրաժեշտութիւնը միշտ պահել է և պահպանում է նոցա նշանակութիւնը: Ներկայումս աւելի և աւելի հասունանում է այն ճանաչողութիւնն ու գիտակցութիւնը, թէ ամեն պետական հաստատուն կառավարութիւն պէտք է հիմնուած լինի դատակարգերի տարբերութեան վերայ:

Դատակարգներն արդարութեամբ բաժանուում են այնպիսի դասերի, որոնք աշխատում են նիւթական և ֆիզիքական նպատակների համար, և կան այնպիսիք, որոնք աշխատում են բարձր վսեմ նպատակների համար— տարբերութիւն, որ անշուշտ չպէտք է վերացական մտքով հասկացուի: Բայց և այնպէս, որքան էլ այս տարբերութիւնն իրականութեան համաձայն է և նշանաւոր— այնու ամենայնիւ բաւարար կերպով չէ որոշում այն յարաբերութիւնն, որ զանազան դատակարգներն ունին հասարակութեան և պետութեան հետ: Այդ պահանջը բաւարարութիւն գտնում է այն ժամանակ, երբ դատակարգերը բաժանում ենք հասարակական կամ հրապարակական և մասնաւոր դատակարգերի (շտալ): Հասարակական են այն դատակարգներն, որոց գործունէութիւնն «անփշապէս» ծառայում է հասարակութեան և կատարուում է, ասենք, յանուն հասարակութեան և նորա համար, իսկ մասնաւոր և կամ այլապէս ասած անհատական են այն դատակարգներն, որոնք մերձաւորապէս ներգործում են անհատների վերայ, և որոց գործունէութիւնը ծագումն առնում է անհատական շահերից և ծառայում է հասարակութեան միայն միջապէս: Հասարակական դատակարգներն են՝ ազնուականք, զինուորականք և քաղաքական ու եկեղեցական պաշտօնեաների դատակարգներն: Մասնաւոր դատակարգներն են՝ երկրագործաց կամ գիւղականաց դասը, ձեռագործական և առե-

տրական դասակարգերը: Այս վերջին անասկին վերաբերելի են նոյնպէս բժիշկները, փատտաբաններն, ուսուցիչներն և գեղարուեստագէտները, որովհետեւ նոքա աշխատում են առաջ առաջ անհատների շահերի համար: Ազնուականութիւնը հասարակական դասակարգ պէտք է համարուի այն հիման վերայ, որ նա առանձին իմն կերպով կապուած է միապետութեան և պետութեան հետ, այն ինչ ընդարձակ կալուածների տէրերը պատկանում են մասնաւոր դասակարգերին: Ազնուականութեան հետ կապուած են ոչ միայն ընդարձակ կալուածի տիրապետութիւնը (ազնուականութիւնն առանց հողային սեպհականութեան զուրկ է գոյութեան էական պայմանից), այլ և ծննդեան որոշ իրաւունքներ ու ժառանգական արտօնութիւնը, որոնք մարդուս տալիս են հասարակութեան մէջ բարձր դիրք: Հին ժամանակներում կային ազնուական ընտանիքներ, որոնցից լինում էին թագաւորներ և ազնուականութիւնն աւելի և աւելի զարգանում էր, իբրեւ տիրապետող դասակարգ, իբրեւ նմանութիւն թագաւորական իշխանութեան:

Մի կողմից յատյնի է՝ թէ ազնուականութեան այս տիրապետութիւնն որպիսի ճնշումն ու ծանրութիւն էր գործում միւս դասակարգերի վերայ, միւս կողմից մենք գիտենք, որ մեր ժամանակ ազնուականութիւնը կորցրեց իւր **աւելանք** արտօնութեանց մեծ մասը: Բայց և այնպէս ամենեւին չէ կարելի ասել, որ նա ամեն վերաբերմամբ ջնջուած է իբրեւ դասակարգ: Նա ունի իւր յատուկ սեպհական դասակարգական գիտակցութիւնն իւր պատմական յիշատակների մէջ, որոնցով նա առանձին եղանակով կապուած է ազգի պատմական կեանքի հետ: Սերտութեամբ յարուած լինելով թագաւորի անձնաւորութեան, ազնուականները առանձին կոչումն ունին գահը պահպանելու և պաշտպանելու, իրանց հայրենեաց շահերի ներկայացուցիչները լինելու ամեն կողմանէ, որանց պաշտպանելու և նպաստելու և իբրեւ առաջնակարգ անձինք պետութեան մէջ պատրաստ պիտի լինին, երբ հարկը պահանջի, զոհ բերելու հայրենեաց օգտի համար: Թէպէտ և ազնուականութիւնը կորցրեց իւր քաղաքական արտօնութիւնը, որ վայելում էր ի վրէժնաս այլ դասակարգերի, բայց և այնպէս միշտ մնում է կապը ժա-

աւանգական ազնուականութեան և ժառանգական միապետութեան մէջ, որ առանց ժառանգական ազնուականութեան օգնութեան և նեցուկ լինելուն, շատ միայնացած ու անշատ կմրնար: Այն պետութիւններում, ուր ներկայացուցիչք լինում են ըստ դատակարգերի, և ուր ազնուականութիւնը պահպանած է իրապէս իւր պատմական նշանակութիւնը—հիմնաւոր է և՛ այն կարգադրութիւնն, որ ազնուականութիւնն էլ, իբրեւ դատակարգ ունենայ իւր ներկայացուցիչներն: Առ հասարակ հարկ չէ անպայման կերպով ու առանց շրջահայեցողութեան վիճել ազնուականաց ցեղական արտօնութեանց դէմ: Արտիճեռեւ գիցուք թէ ես ազնուական չեմ ծնած, այլ ծնած եմ միլիոնատէր ցեղական իրաւամբ ժառանգելու մի կամ մի քանի միլիոններ, միթէ՞ վէճ կբարձրացնէին և՛ այդ իմ ժառանգական իրաւանցս դէմ ու կխլէին նրանց ինձանից: Մի՞թէ կը կամենան անտրամաբանօրէն դատել, բացառութիւն անելով միայն դրամագլխի վերաբերմամբ:

Մենք այստեղ մանրամասնօրէն չենք խորհրդածիլ հասարակական դատակարգերի վերայ, որովհետեւ նոյա նշանակութիւնը կախուած է այն հաստատութիւններից, որոնց հետ նոքա կապուած են: Ընդհակառակն մենք առաւելապէս ուշադրութիւն կգարձնենք մասնաւոր դատակարգերի վերայ, և այս մանաւանդ այն պատճառով, որ նոքա ժամանակակից հասարակութեան մէջ աւելի աչքի ընկնող դեր են կատարում քան միւս դատակարգերը: Հէնց նոյա մէջ անհատական ազատութիւնը այն ատիճանի զարգացման է հասել, որ նորա վերայ մի կողմից հարկ է նայել իբրեւ շատ օրինաւոր և ուրախառիթ երեւոյթի վերայ, որ բերում է իւր բարի պտուղներն, իսկ միւս կողմից իբրեւ մի երեւոյթի վերայ նայելու է, որ արդէն տուած է իւր դառն և մահաբեր պտուղներն և հասցրել է քաղաքական հասարակութիւնը ծանր և գոռար վիճակի, որից գոռար է ելք գտնելը: Այս առաւելապէս վերաբերելի է ձեռագործական դատակարգին:

Երկրագործների դատակարգը կամ ֆէֆդականէի դատ մշակութեան կոչումն ունի, այն է երկիրը մշակելով մատակարարէ բնական բերքեր ու նիւթեր, որոնք ապա պիտի մշակուին մարդ-

կային զանազան պիտոյքը լցուցանելու համար: Ամենահին ժամանակներում երկրագործութեան մի տեսակ սրբութեամբ էին վերաբերում, ոչ միայն սերմի մէջ ծածկուած գազանիքի պատճառով և ոչ էլ միայն այն գեղեցիկ տպաւորութեան համար, որ ցանքը ու հունձը գործում են, այլ և այն սլաոճառով, որ երկրագործութիւնը գլխաւոր պայմանն է բարձրագոյն մշակութեան (քաղաքակրթութեան) քաղաքական հասարակութեան և պետութեան կեանքի համար: Երկրագործ դասակարգի ամենօրեայ աշխատանքը դրդում է նրան յերկիւղ Տեառն և ի համբերատար հնազանդութիւն Աստուածային Նախախնամութեան, որովհետեւ այդ աշխատանքը բոլորովին կախուած է բնութեան շնորհքներից՝ անձրեւից և եղանակի բարեյաջող վիճակից և նրանցով է պայմանաւորուած: «Ահա մշակ երկայնամոեալ սպասէ պատուական պտղոյն երկրի մինչև առջէ զկանուխ և զանագան» (Յակօբ, Ե. 7): Այստեղ բնութիւնն է ամենից աւելի տուողը. մարդկային աշխատանքն այստեղ շատ փոքր է գործում: Մենք կարող ենք տնկել և ջրել, իսկ Աստուած է, որ աճեցնում է: Կեանքը բնութեան հետ միասին, որ տարէց տարի եղանակների փոփոխմամբ իւր միակերպ շրջանն է կատարում, այն ազդեցութիւնն է ունենում, որ երկրագործ դասակարգի կեանքն էլ միակերպութեան կնիք է ստանում: Հակամէտ է դառնում դէպի հաստատուն սովորութիւնք և կախումն է ունենում միանգամ ընդունած և սովորական կանոններից: Այս միակերպութեան վերաբերելի են որոշ չափաւորութիւնն և անարհեստականութիւնը կեանքի ամբողջ եղանակի մէջ, պարզութիւնն ու խնայողութիւնը կերակրի, զգեստի ու բնակարանի: Բոլորովին հիմնաւոր է ոմանց խօսքը, թէ գիւղականաց դասը պէտք է առանձին զգեստ ունենայ, որ անկախ լինէր նորսօձութեան անընդհատ տատանումից ու փոփոխութիւններից: Իւր բնական դրութեամբ և ուղղութեամբ գիւղականաց դասը աւելի հակամիտ է դէպի պահպանողականութիւն, քան դէպի յառաջագիմութիւն: Յայտնի բան է նորա պահպանողականութիւնը, քաղաքական պահպանողականութիւն չէ: Դէպի քաղաքագիտութիւն, դէպի պետական գործերն, այս

խօսքերի բուն նշանակութեամբ, գիւղացին շատ քիչ սէր և համիտութիւն ունի, թէև վրդովեալ ժամանակներում նորա մէջ էլ կարող են ծագել այդ սէրն ու համակրութիւնը. քաղաքական արբեցութեան վիճակում յամենայն դէպս նորա քաղաքական շահերով հետաքրքրուիլը միջապէս է: Նորա պահպանողականութիւնը հիմնուած է նորա վերայ, որ գիւղացին կապուած է հողի հետ, որ նա ոչ միայն կամենում է իւր հողային կալուածն ընդարձակել, այլ և առաջ առաջ կամենում է պահպանել իւր դասն, իւր բակը և իւր դաշտային տնտեսութիւնն իւր և իւր սերնդի համար: Եթէ գիւղացին կարգի է բերել իւր սեպհական գործերը, նա ըստ իւր, բնութեանը մօտիկ և դեռ ևս չնբացած, կշռադատութեան, բոլորովին կանոնաւոր է համարում այն, որ բոլոր մնացածների մասին հոգում է բարձրագոյն իշխանութիւնը: Գիւղացու այն հասկացողութեան ու հայեացքի մէջ մենք չենք կամենում եսականութիւն տեսնել, որ սովորական է մեր ժամանակում և ոչ էլ անտարբերութիւն դէպի հայրենիքի գործերն, այլ կամենում ենք ցոյց տալ այն, ինչ որ գիւղացու քաղաքական հասկացողութեան հիմնակէտն է, բնական կանոնաւոր կէտն, ուր միանում են բոլոր հասարակական շահերը: Այս բնական պահպանողականութեան շնորհիւ, որ գիւղացուն կապում է հողի, հայրենիքի հետ և ամփոփութեան կնիք է դնում նորա կեանքի, եղանակի նորա աշխատանքի և բարքի վերայ — այդ դատակարգի վերայ իրաւամբ և արդարութեամբ նայում են, իբրև «յուսալի ու փտահէլի դատակարգի վերայ, անապահով ժամանակներում, իբրև մի դատակարգի վերայ, որ ամենից աւելի ընդունակ է հայրենեաց պաշտպանութեան համար:

Գիւղական դասի վերջին սերնդի մէջ զարգացման նշանաւոր յառաջադիմութիւն երևում է և այն անհատական ազատութեան ընդարձակման վերաբերութեամբ, այս մասին ազատականութիւնն անտարակոյս շատ նպաստեց: Գիւղական դասը, շատ ժամանակ չէ, որ ազատուել է ստրկութեան անարժան վիճակից, նոր են բարձած ու խղած և այլ կապերն, անձնական ինքնուրոյնութեան մեծ քայլն այն հանգամանքն է, որ կապալառուական յարաբերութեան տեղը

բռնեց հողի ազատ տիրապետութիւնը: Բայց այն ձերբազատութեան հետ անշուշտ կապուած են զանազան վտանգներ ու դժուարութիւնք: Այստեղ մենք կբաւականանք, ցոյց տալով բարոյական վտանգներն, այն է, որ գիւղականաց դասը բարօրութեան հասնենելով, կարող է փորձութեան մէջ ընկնիլ, չբաւականանալով այլ ևս այն կենցաղաւարութեան եղանակով, որ նրան կլայելէ, այլ կսկսէ վարել նոր կեանք անլայել ճոխութեամբ: Իսկ գիւղական դասը լուծուելու վրայ է լինում միշտ, երբ նա ձգտում է խախտելու այն սահմաններն, որոնք նրան բաժանում են այլ գաղափարգերից և որոյ մէջ մնալով միայն ունի նա ոյժ և զօրութիւն: Գիւղական դասը դէպի անկումն է գնում, երբ գիւղացին ամաչում է իր պարզ զգեստից և գեղջկուհին կամենում է հագնուել քաղաքացի մեծատուն կանանց նման, երբ ճոխ խնջոյքները գիւղացւոյ մէջ սովորական են դառնում և մի ևնոյն ժամանակ զարթում է նոցա մէջ կեղծ գեղարուեստական ուղղութիւն, կամ երբ գիւղացին իւր կիսուսութեամբ, որ ստացած է լրագիրներից և կամ ժողովրդական անուռ առաջնորդներից, սկսում է յայտնել գաղափարութիւնք քաղաքական խնդիրների մասին, դատում է այնպիսի առարկաների վերայ, որոնք նորա հասկացողութիւնից բարձր են, ինչպէս զօրօրինակ երբ բողոքում է Վատին լեզուի գաղափարութեան դէմ՝ դպրոցներում, ամեն գիտնական աշխատանքի դէմ և լուսաւորութեան չափ դնում է գիւղականաց կրթութիւնը: Բոլոր այս և սոցա նման երևոյթները ձերբազատութեան վնասակար պտուղները համարելի են և դոքա ի վերջոյ կարող են այնտեղ հասցնել գործն, որ գիւղական դասը կարող է դադարել վտահելի գաղափարք լինելու, մանաւանդ երբ քաղաքական շարժմանց ու քննադատութեանց չափազանցօրէն անձնատուր կլինի:

Ձերբազատութեան վնասակար պտուղների շարքում դասելի է և այն հանգամանքն, որ գիւղական դասի մէջ զարգանում է հարստապետական ամբարհաւածութիւնն ու հպարտութիւնը և այս սեպհականատէր գիւղացու և վարձկանների կամ մշակների յարաբերութեան մէջ, երբ առաջինը վերջիններին չէ տալիս պատշաճ անձնական ինքնուրոյնութեան, որ ինքն լիովին վայելում է

կամ աւելի ճշտենք մեր միտքը, նա չէ մատակարարում պայմաններն այդպիսի ինքնուրոյնութեան համար, սրանից մականբերելու է, որ ձերբազատութեան գործը բոլորովին կատարեալ չէ և որ ձերբազատութեան էական պահանջը մնում է անբաւարար: Մինչև որ ժողովրդապետական ոգւով ներշնչուած կալուածատէրերն և նոցա ղեկավարները չեն հոգալ անձնուիրութեամբ մշակների վիճակը բարելաւելու վերայ—նոցա յայտնած հաւասարութեան գաղափարները չեն կարող առանձին կշիռ և նշանակութիւն ունենալ և նոքա չպիտի կարողանան հաւատացնել մարդոց, թէ իրանք աշխատում են ընդհանուր հասարակական շահերի համար:

Գիւղական դասի հետ մի շարքում կղատենք և ընդարձակ կալուածների տէրերին: Մեծ նշանակութիւն ունի այն հանգամանքն, որ հասարակութեան այս դասակարգն ապրում է գիւղացիների մէջ, ուր նա պարապում է գիւղատնտեսութեամբ ընդարձակ չափով և ընդ նմին մեծ հարստութիւն և բարձր կրթութիւն ունի, գիւղական դասի հետ համեմատելով, նա ոչ միայն զօրեղ պահպանողական տարր է կազմում պետութեան պահպանութեան համար, այլ և գիւղական դասին կարող է օգտաւէտ լինել թէ խօսքով և թէ գործով: Նա իւր կենցաղավարութեամբ գիւղացիների շրջանում կարող է էական կերպով նպաստել քաղաքակրթութեան և մշտաւոր զարգացման տարածման, միևնոյն ժամանակ ծանօթացնելով գիւղացիներին և՛ գիւղատնտեսութեան մէջ կատարուած նոր գիւտերի հետ: Ուր հասարակութեան այն դասակարգն առաւելապէս ներշնչուած է քրիստոնէական ոգւով և քրիստոնէութեան շահերով, այնտեղ նա իւր ազդու օրինակով ոչ միայն կամրասկից գիւղացւոց մէջ քրիստոնէական և եկեղեցական կենցաղավարութիւնն, այլ և արգիւնաւոր կերպով կնպաստէ, որ եկեղեցին և դպրոցն իրանց վայելուչ գիրքը ստանան:

Մինչդեռ գիւղական դասը կատարում է իւր մշակութեան — կրթութեան կոչումն, հայթհայթելով ու պաճարելով բնական բերքեր ու նիւթեր, յետագործական դասը կատարում է իւր կոչումն այդ բերքերը մշակելով մարդկային պիտոյից բաւարարութիւն տալու համար: Այս դասակարգը կազմում են արհեստավորներն ու

գործարանատէրերը, արհեստաւորն աշխատում է անհատների առանձին յատուկ պահանջների համար, իսկ գործարանատէրը — որն է վերացեալ գաղափարական ընդհանուր պահանջի համար (շեգել): Այս դասակարգը կոչուած է առաւելապէս աշխատասիրութեան և հնարագիտութեան համար: Հէնց այս դասակարգի մարդոց մէջ և մանաւանդ արհեստաւորաց մէջ զարգանում է տարրական գեղարուեստական զգացմունքը, ձգտումն արտադրելու ոչ միայն ամուր և նպատակայարմար ապրանք, այլ և ցանկութիւն իւր ապրանքի վերայ գեղեցկութեան և սքանչելիութեան կնիքը դրօշմելու: Միջին դարերի գեղարուեստաւորները, իրանց գործը սկսեցին իբրեւ հասարակ արհեստաւորներ և գուցէ ամեն ժամանակ այս այսպէս է եղած: Ինչպէս որ արհեստը մայրն է ստեղծական արուեստի, այնպէս և գեղարուեստը ազդում է արհեստի վերայ. սորա մեծ օրինակը կարող է համարուել Գանիան այն ազդեցութեամբ, որ այստեղ ունեցան Տորվալդսէնի (քանդակագործ) արտադրութիւնք տեղական արհեստաւորների ճաշակի վերայ:

Արհեստաւորին և գործարանին տրուում են միայն կոպիտ անմըշակ նիւթեր, աշխատանքը պէտք է կատարէ ամեն ինչ, որ պահանջուած առարկայք պատրաստուին, որ գիւղացու կոչման ու վիճակի բոլորովին հակապատկերն է կազմում, որովհետեւ գիւղացու համար ամենամեծ աշխատանքը քաշում է բնութիւնն, որ նիւթերը արտադրում է և հասունացնում: Արհեստաւորն ու կերպասագործը պէտք է գնահատեն ժամանակն և խնայեն այն բոլորովին այլ եղանակով ու աւելի խիստ կերպով, քան երկրագործը: Արտում ցօրենն աճում է ու այն ժամանակ, երբ մարդս քնած է ու չէ աշխատում — միւսն ոյնը չէ կարելի ասել ձեռագործական արտադրութեանց վերաբերմամբ, երբ մուրճը կամ ասեղը չեն գործում կամ չէ բանում: Աւտի և ձեռագործական դասակարգը ճշտութեամբ պէտք է հաշուէ աշխատանքի ժամերն և շահագործէ նրանց, մինչև անգամ որոշ հանգամանքներում պէտք է գիշեր և ցերեկ աշխատէ, որպէս զի նշանակած ժամանակ կարողանայ սկսած գործը վերջացնել: Ժամացոյցն՝ այդ արհեստական գիւտն, որով մարդկային հանձարը ստիպեց մեքենային չափելու ժամանակն և որ մըտ-

ցնում է մեր կեանքի մէջ ճշտութիւն, այդ դասակարգի արտադրութիւնն է և գլխաւորապէս նորա համար ունի նշանակութիւն:

Ձեռագործական դասի հակադրութիւն երկրագործականին երեւում է և նրանում, որ ձեռագործական դասակարգն աւելի հակամիտ է դէպի յառաջադիմութեան քան դէպի պահպանողականութիւն: Նա միշտ ձգտում է նոր գիւտերով գերազանցելու անցեալից: Իւր գիւտերով նա մարդկային ընկերութեան մէջ առաջ է բերում նորանոր պահանջներ, որով պատճառում է ոչ միայն օրինաւոր ճոխութիւն, այնպիսի առարկաների գործադրութիւն, որոնք վերաբերում են բաւականութեանց և կեանքի զարգարման, վայելչականութիւն ու դիւրութիւն են առթում կեանքին, որ անհրաժեշտութեան սահմանից դուրս է, այլ և երբեմն պատճառ է լինում ապօրինի աւելորդ ճոխութեան, կեանքի շուայլ նրբութեան, որից վնասուում է ընդհանուր բարօրութիւնը, մարդիկ չստիպանց փափկասէր են դառնում: Ըստ որում ձեռագործական դասակարգն սերտ կապ ունի առեւտրի հետ, որ միացնում է զանազան երկիրներն ու ազգերին, ուստի և նա աւելի աշխարհաքաղաքացիական դասակարգ է, քան ազգային: Նա նոյն յարաբերութեան մէջ է դէպի երկրագործական դասակարգն, ինչ յարաբերութիւն ունի դրամի շարժական ոյժը դէպի անշարժ հողային սեպհականութիւնը: Ներկայիս ձեռագործութեան մեծ զարգացումն, որոյ շնորհիւ հասարակութեան մէջ գումարը մեծ ոյժ է դարձել, հիմնուած է մասամբ մշակող ուժերի մեծ բաժանման վերայ, որ պայմանաւորուում է նորագիւտ մեքենաներով ու շոգու զօրութեան սրամիտ գործադրութեամբ, մասամբ էլ անհատական ազատութեան ընդարձակման վերայ, ազատութեան, որ ֆրանսիական յեղափոխութեան սրտուղն է և արտայայտուում է ազատ մրցութեան մէջ (Ագամ Սմիտ): Ազատ մրցութիւնը շատ արդիւնքներ տուած է, որովհետեւ նա խզեց ճնշող և կաշկանդող կապերն, որոնք յատուկ էին հին արհեստաւորայ ընկերութեանց և խմբակներին: Բայց դժբաղդութիւնն այն է, որ խզուեցան բոլոր կապերն և ոչ թէ միայն ապօրինիները, վնասն այն է, որ փոխանակ համաձայն ժամանակի պահանջներին բարեփոխելու այդ ընկերութիւնքը, նրանց

բոլորովին վերջ տուին, ջնջեցին և անհատական ազատութիւնն ամեն վերաբերմամբ ոտի կանգնեցրին ամրացրին. դժբաղդութիւնն այն է, որ ազատ մրցութեամբ բարձրացրին զօրեղի իրաւունքն և առաջացրին ամենքի սպտերազմն ամենքի դէմ: Ուստի և ազատ մրցութեան շնորհիւ մեծ թշուառութիւն առաջ եկաւ մարդկութեան սեռի համար:

Առևտրական դասակարգը կոչումն ունի բնութեան և արհեստի արտադրութիւնքը տեղափոխելու և նրանց վաճառք — ապրանք դարձնելու: Նա միջին անդամն է արտադրողների և ծախսողների մէջ: Առևտուրը նաւագնացութեան հետ միացմամբ աշխարհիս զանազան մասերը փոխադարձ յարաբերութեան մէջ է դնում ուստի և շատ նպաստում է քաղաքակրթութեան զարգացման: Առևտուրը, ղեկավարելով նիւթական առարկաների շարժումն ու տեղափոխութիւնը, նպաստում է և՛ մոտաւոր հալորդակցութեան (շտալ): Ըստ որում առևտուրը չէ կարող առանց դրամի կատարուել, բայց և ոչ միշտ կարող է առձեռն կանխիկ դրամով լինել, վասնորոյ նա հիմնուում է հաւատարմութեան վերայ և վաճառականաց համերաշխութեան վերայ (հաւաքական երաշխաւորութիւն). ուստի և ստանձնած պարտաւորութեանց ճիշդ և անխախտ կատարումն գլխաւոր տեղն է բռնում՝ վաճառականական դասակարգի բարոյագիտութեան մէջ: Ինչպէս որ առանց հաւատարմութեան չէ կարող կաւարուիլ առևտուրը, նոյնպէս նա չէ կարող վարուիլ և առանց շահագիտութեան, առանց շահ և օգուտ ստանալու միջոցներն որոնել ու գտնելու, ուստի և վաճառական դասն ընդհանրապէս պէտք է դիտող լինի ու զգոյշ և պէտք է ուշադրութիւն դարձնէ պատահարակցութեան (КОИЪ — ЮНКТУРА) վերայ, իսկ բարձր առևտրական դասակարգը բայի դրանից առհասարակ պիտի դիտէ իրերի ընդհանուր վիճակը բոլոր աշխարհում: Ընդ նմին անհրաժեշտ է, որ նա վճռողաբար գործող լինի, որպէսզի շուտ նկատէ ու տեսնէ բարեյաջող հանգամանքներն ու յարմար բոլկները, վաճառականի համար առանձին նշանակութիւն և կշիռ ունի առածը՝ թէ «ժամանակը դրամ է»: Շահագիտութիւնն առատ օգտի ու շահի համար անշուշտ երկ-

բայական բարոյական արժանիք ունի: Այս դեռ Հին դարերումն էլ արտայայտուեցաւ առասպելի մէջ Մերկուրիոսի՝ առեւտուրի հովանաւոր չաստուծոյ վերայ, որ մի և նոյն ժամանակ հովանաւոր էր համարում և՛ գողերի ու քաղցրաբարբառ խաբեբաների: Առաւօտը ծնած, արդէն երեկոյեան նա Ապոլոնից գողացաւ յիսուն եզր, որոնցից երկուսն իսկոյն զոհ բերեց ի պատիւ իւր անձին: Իսկ երբ վերջապէս գողութիւնը յայտնուեցաւ և նա պարտաւոր էր վերադարձնել գողացածը, նա շատ շահաբեր կերպով սեպհականեց իրան քառասուն ութը եզները, քաղցր խօսքերով Ապոլոնին համոզելով, որ նա եզները իրան թողնէ՝ փոխարէն այն քնարին, որ գեղեցիկ կերպով շինեց սատկած կրիայի ոտկրից, սորա վերայ լարեր ձգելով:

Մենք համաձայն ենք, որ առեւտրական դասը պէտք է ուշադրութիւն դարձնէ շահի վերայ: Բայց ուշադրութիւնը զուրկ չը պիտի լինի բարոյական նշանակութիւնից, պէտք է բարոյական բնաւորութիւն ունենայ և այս նպատակին կարելի է հասնել, եթէ այդ ուշադրութիւնը կը լինի համեմատական յարաբերութեան մէջ շրջապատող հասարակութեան վիճակի հետ և չի դառնալ ճիշդ հարստահարութիւն, ինչպէս անում են հրէաները: Թէև վաճառականն անում է իւր առուտուրն, իբրև մի մասնաւոր գործ, բայց նա մի և նոյն ժամանակ ներշնչուած պիտի լինի գիտակցութեամբ, որ ինքը պէտք է ծառայէ հասարակութեան և գործէ նորա օգտի համար:

Առեւտրական դասն ըստ իւր էութեան ձեռագործական դասակարգի նման աւելի աշխարհաքաղաքացիական է քան ազգային: Բայց այստեղ ազգային սկզբունքն արտայայտուում է այն հակադրական դրութիւնների (սիստեմի) մէջ, որոնցով առուտուրը զանազան եղանակների է բաժանուում:

Երկու դրութիւնը — սիստեմներ կան՝ հովանաւորական դրութիւն, (որ իսկապէս ազգային դրութիւն է) և ազատ առեւտրի դրութիւնը (աշխարհաքաղաքացիական դրութիւն): Հակասութիւնն այս դրութեանց մէջ չէ կարելի վերացաբար որոշել, այլ միայն մօտաւորապէս, եթէ ուշք դարձնուի զանազան ժամանակներում

գործադրուող, կատարուող թէ ազգային և թէ աշխարհաքաղաքացիական յարաբերութեանց վերայ: Անպայման ազատ առևտրի դրութեան ներկայացուցիչն է Ազամ Սմիտը (1723—1790): Նա ըստ երևութին պաշտպանում է աշխարհաքաղաքացիութիւնը, բայց իրօք պաշտպանում է ազգային—եռական շահերը, անգղիական ազգի բարօրութիւնն, որովհետև ազատ առևտրի ու ազատ մրցութեան ժամանակ շահն ու օգուտը միշտ զօրեղի կողմումն է լինում, և ազատ առևտուրը միշտ օգտաւէտ է հէնց Անգղիային: Ազամ Սմիտին հակառակորդ կարող է համարուիլ Ֆր. Լիտտը (1789—1846), սա թէև հակառակ չէ աշխարհաքաղաքացիութեան գաղափարին, բայց պահանջում է մի և նոյն ժամանակ, որ իւրաքանչիւր ազգ նախ զարգայնէ իւր արտադրական ոյժերն և պնդում է, թէ իւրաքանչիւր ազգի համար կը գայ ժամանակն, երբ միջազգային առևտրի մէջ առաջ կը գայ որոշ սահմանափակութիւն, երբ արգելական և հովանաւորական դրութիւնն անհրաժեշտ կը դառնայ, եթէ ազգը չէ կամենում կորցնել իւր անտեսական ինքնուրոյնութիւնն, որ սերտութեամբ կապուած է բարոյական անկախութեան հետ:

Վերոյիշեալ մասնաւոր կամ անհատական դասակարգերին վերաբերել կարելի է և այսպէս անուանեալ չորրորդ դասակարգը այն է մշակների դասակարգն, որ բովանդակում է իւր մէջ վարձկանների մեծ բազմութիւնն, որոնք միայն մշակելու ֆիզիքական ոյժ ունին, բայց բոլորովին զուրկ են սեպհականութիւնից: Նոքա որոշ օրական վարձով աշխատում են գործարաններում և արհեստանոցներում, դաշտերում և նաւագործարաններում, ապրում են օրական վաստակով և թէպէտ գերդաստան ունին ու բազմութիւն զաւակունք, բայց դժուար թէ կարող լինին իսկապէս ընտանեկան կեանք վարելու: Սա հասարակութեան այն դասն է, որ մեր ժամանակում պահանջ է յայտնում, որ ինքն էլ ճանաչուի քաղաքական հասարակութեան մի դասակարգ և ունենայ ապահով իրաւունքներ, թէև յաճախ ոչ իրաւացի կերպով կոչուում է պրօլետարիատ (չքաւոր սինլքոր): Պրօլետարիատ խօսքն աւելի ընդարձակ միտք — գաղափար է արտայայտում: Սա բովանդակում է իւր մէջ

բոլոր չքաւորներին, միացնելով սորա հետ և սինդքորութեան գաղափարը, հասարակութեան այն բաղադրիչ մասն, որ չը պիտի լինէր:

Ահնք ասացինք, որ պրօլետարիատ խօսքն աւելի ընդարձակ միտք ունի: Նա հասարակութեան ամեն գասերումն էլ կարող է լինել: Ախլի հայեացքով կարելի է խօսել հարստապետական պրօլետարիատի վերայ, այսինքն աղքատացած ազնուականների վերայ, որոց արդիւնքները բաւական չեն բոլոր պիտոյքները լցուցանելու համար, առօրինակ աւոր պրօլետարիատի վերայ, որովհետեւ մի քանի ստորին պաշտօններ շատ սուղ վարձատրութիւն են տալիս: Պրօլետարիատին կարելի է վերաբերել նշանաւոր բազմութիւնը գրականութեամբ զբաղուողների ու հրապարակախօսների, որոնք գոյութեան համար պատերազմ են մղում ըստ որում՝ նոքա ապրուստի ոչ միայն նիւթական միջոցներից զուրկ են, այլ չունին անգամ՝ և՛ մտաւոր — հոգեկան դրամագլուխ, ապրում են այն վարկով, որ վայելում են բազմութիւ տգէտ կամ կիսակիրթ հասարակութեան կողմից: Պրօլետարիատին պատկանում են թատրոնական քննադատներն, որոնք համեմատական շահ են ստանում գերասաններից և երգիչուհիներից, նոցա մասին գրած ակտիւ և գովասանական յօդուածների համար, շրջիկ գերասաններն, ձիարշաւներն ու երաժիշտները, սկսած շատ երեւելիներից, որոնք նուագահանդէս են տալիս, մինչև հասարակ երգիչներն ու երգիչուհիք, որոնք հասարակական զուարճութեանց տեղերում երգում են, և ապրում են հիւրերի գանձանակը գցած դրամներով և այլն, և այլն: Բոլոր այս մարդոց, մի խօսքով այլ դասակարգերի միութիւնը, Ախլը կոչում է չորրորդ դասակարգ: Բայց մենք կարծում ենք, որ չորրորդ դասակարգի գաղափարն իւր բովանդակութիւնը ստանում է, եթէ նրան սահմանափակենք միայն վերոյիշեալ վարձկան մշակների թուով, որոնք ներկայ ժամանակի այսպէս անուանեալ մշակների խնդրին առիթ տուին: Բոլոր մնացած պրօլետարիատը չէ կարող իսկապէս դասակարգ կազմել այն պատճառով, որ նա այլ դասակարգերի միութիւնն ու զիրան է, որ չէ կարելի ասել մշակների մասին, որոց վերայ է այստեղ խօսքը: Որքան մեծ թերութիւնք էլ նկատուէին վերջինների մէջ, այնու ամենայն նիւ նոցա վերայ հարկ է նայել իբրեւ մի բնական տարրի վերայ, որ

մուտ է գործել մարդկային հասարակութեան զարգացման մէջ և որ զգում է կարիք և ձգտումն ազատուելու այն նեղ վիճակից, որոյ մէջ նա գտնուում է:

Զը նայելով, որ շատ բան ընդհանուր է բոլոր դասակարգերի մէջ, էլի իւրաքանչիւր դասակարգ, մասնաւոր թէ պաշտօնական կեանքի վերայ նայում է իւր առանձին հայեցակէտից. կեանքի զանազան խնդիրները նա գնահատում է իւր սեպհական շահերի գրգմամբ և քաղաքակրթութեան իւր առանձին աստիճանի համեմատ: Աէյբնիցն ասում է, որ ամեն փոքրագոյն ճճին էլ հասկանում է և ճանաչում կեանքը համաձայն իւր տեսակէտին: Այ միայն մասնաւոր անհատներին, այլ և այն հաւաքական անհատներին էլ, որոնք դասակարգ են կոչուում, վերաբերում է այն գրութիւնը, թէ իւրաքանչիւրն էլ նոյանից կեանքի վերայ նայում է և նորա մասին դատում է ըստ իւր տեսակէտի: Բայց ոչ միայն ընդհանրապէս կեանքն, այլ և մարդկութեան հասարակական կեանքն այլապէս է իրան ներկայացնում պաշտօնատարի գիտակցութիւնն, այլապէս արհեստաւորի կամ գործարանատիրոջ գիտակցութիւնն, այլապէս են նորա ազնուականի կամ գեղարուեստագէտի ճանաչողութեամբ և այլն, և շատ գրաւիչ տեսարան կունենայինք, եթէ հնար լինէր աշխարհի և կեանքի բոլոր այդ բազմազան պատկերները միանուազ կարողանալինք դիտել: Այստեղ խօսում ենք ընկերական հայեացքի մասին կեանքի վերայ: Իւրաքանչիւր դասակարգի քաղաքական հասարակութեան նպատակի ու խնդիրների մասին կազմած գնահատութիւնն ու հայեացքն աւելի կամ պակաս մասնաւոր են, և որոշ չափով սահմանափակուած: Բայց առանձին դասակարգերից Բարձր, քաղաքական հասարակութիւնից Բարձր կանգնած է պետութիւնն, իբրեւ ամբողջին իշխող և նրան կառավարող զօրութիւն, որ իրաւանց կարգադրիչ է և իւրաքանչիւրին իւր տեղը սահմանող: Արդէն այս կողմից երևում է զօրեղ բարձրագոյն իշխանութեան նշանակութիւնը: Այն է՝ իշխանը ամեն դասակարգերից բարձր դիրք ունի, նա ոչ մի դասին չէ պատկանում, թէև սկզբում իւր ծագումն ազնուականաց դասակարգից առած է, իւր դիրքով նա ամեն մասնաւոր շահերից բարձր է կանգնած:

Այսպէս պետութիւնն ու քաղաքական հասարակութիւնը կազմուած են միութիւն, որոյ մէջ երկու գրութիւն, (սխառեմ), քաղաքականն և ընկերականն, անընդհատաբար միմեանց հետ շփուում են, միմեանց հետ յարաբերութեան մէջ են: Պետութիւնն իշխանութեան գրութիւնն է, իշխանութիւն և արդարեւ իշխան, որ ղեկավարում է բոլոր հասարակական կեանքն ու թափանցում է նորա մէջ:

Հասարակութիւնն կենսական շահերի գրութիւնն է, որ զարգանում է պետութեան շրջանում և կառավարում է պետութեան օրէնքներով: Առանց քաղաքական հասարակութեան պետութիւնն անբովանդակ ձև միայն կլինէր: Իսկ քաղաքական հասարակութիւնն, առանց պետութեան, կներկայացնէր բազմակերպութիւն, բազմազանութիւն՝ մի հարուստ բովանդակութիւն առանց միութեան, որ կառավարում է նրան և կարգի դնում: Այլ և թէ պետութիւնն ու քաղաքական հասարակութիւնն երկու տարբեր բաներ են, այդ ամենքի համար պարզ և հասկանալի կլինի, եթէ ամեն ոք իրան հետեւեալ հարցն առաջարկէ, ի՞նչ կմնայ, երբ որևէ երկրում պետութիւնը վերջանայ, այսինքն եթէ այդ երկրի կառավարութիւնն ու օրէնսդատութիւնն անցնի այլ պետութեան ձեռք:

Ազգն իւր լեզուով և կրօնով կշարունակէ իւր գոյութիւնը: Ընտանեկան կեանքն ըստ առաջնոյն կշարունակուի թէև մի քանի դասակարգեր, մանաւանդ զինուորական և աստիճանաւորաց դասերը, կդադարեցնեն իրանց գործունէութիւնը, բայց միւս դասակարգերը կշարունակեն իրանց նախկին կեանքը: Այսպէս ընկերական կեանքն առանց արգելքի, որոշ չափով կշարունակուի մինչև անգամ այն ժամանակ, երբ քաղաքական պետական կեանքն էապէս կորցրած է իւր ինքնուրոյնութիւնը: Մենք ասում ենք էապէս, որովհետև քաղաքական տարրները, զորօրինակ առանձին իրաւաբանական կարգադրութիւնը ու հաստատութիւնը, հասարակական կարգերը կմնան և կապահովեն իրանց զօրութիւնը: Բայց այնու ամենայնիւ իրերի կանոնաւոր և ընական վիճակն է քաղաքական սկզբունքի և ընկերական սկզբունքի միութիւնն, այնպէս որ

L'ordre politique և l'ordre sociale համաձայնութեամբ գործում են, միմեանց յարմարում և միմեանց համապատասխանում են:

Այսպէս միշտ մնում է միևնոյն մեծ ամբողջն, որ պետութիւն ենք՝ իրողով ինչ հայեցակէտից էլ որ զննելու լինենք նրան, թէ քաղաքական և թէ բնկերական տեսակետից:

ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆ:

Ընդհանուր բարեաց վերաբերելի է բացի հասարակաց բարօրութիւնից և՛ ընդհանուր բարոյականութիւնը: Ընդհանուր կամ հասարակական բարոյականութիւնն արտայայտուում է այն բարբի ու սովորութեանց մէջ, որոնք ընդհանրապէս պարտաւորական են ամբողջ ազգի համար և նորա մէջ գործադրելի: Նա՛ բարոյականութիւնը պայմանաւորուում է ոչ միայն ազգի քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան չափով, այլ առաւելապէս մարդու անձնական կեանքի մէջ տիրապետող բարոյական սկզբունքներով, արդարասիրութեան և սիրոյ չափով, հնազանդութեան և շիտակութեան աստիճանով, որ տարածուած է հասարակութեան մէջ, այլ և պատրաստականութեամբ դէպի զոհաբերութիւն հասարակաց օգտի համար: Հասարակական բարոյականութիւնը բնորոշ կերպով արտայայտուում է հասարակութեան զանազան դասակարգերի փոխադարձ յարաբերութեանց մէջ, այստեղ պէտք է ուշք դարձնել նորա վերայ թէ արդեօք նոցա տարբերութեանց հետ միասին, կայ նոցա մէջ և՛ պաշտանաւոր հաւասարութիւն, այնպէս որ հասարակութեան բոլոր դասերը համերաշխ լինին միմեանց հետ և կապուած մի և նոյն մարդասիրական և հայրենասիրական գիտակցութեամբ, թէ հասարակութեան մի քանի դասակարգերը ճնշուած են միւսներից կամ թէ վերջապէս դասակարգական տարբերութիւնք ջնջուել են անտարբեր հաւասարութեան մէջ, այնպէս որ իւրաքանչիւր ոք անտարբերութեամբ վերաբերուում է դէպի ամբողջն, հոգում է բացառապէս իւր մասին: Այսպիսի հասարակութեան մէջ պահպանուում է էլի միայն տարբերութիւնն ունեւորի և չքաւորի մէջ և անձնաւորութեան արժանիքը գնահատուում է և չափուում հարստութեամբ: Հասարա-

կական յարաբերութիւնն արտայայտուում է այն համեմատական յարաբերութեան մէջ, որ գտանուում է աշխատանքի և զուարճութեան մէջ, նա զանազան տեսակի է լինում նայելով, թէ արդեօք աշխատասիրութիւնը, միացած չափաւորութեան հետ զուարճութեանց մէջ, աղգի ընդհանուր տիրապետող առաքինութիւնն է կազմում, թէ նորա մէջ աւելի տիրապետում է զուարճասիրութիւնն ու ձգտումն զէպի վայելքներ և ճոխութիւն: Բայց ամենից աւելի հասարակական բարոյականութեան բնաւորութիւնն որոշ կերպով արտայայտուում է նրանով, թէ ինչպէս են վերաբերուում անհատները զէպի ամբողջ հասարակութեան կարգերն ու հաստատութիւններն և այստեղ հարկ է ուշք դարձնել նորա վերայ, թէ արդեօք ճանաչուում է և պահպանուում ընտանեկան կեանքի և ամուսնութեան սրբութիւնը, թէ գերդաստանական կեանքը մեծ մասամբ խախտուած է. արդեօք հեշտութեամբ կատարուում են և լուծուում պտակներն. արդեօք անառակութիւնն ընդհանրացած երեւոյթ է և անարգութեամբ է արդեօք նա հասարակաց կարծքի կողմից, արդեօք պոռնկութիւնը շատ տարածուած է մեծ քաղաքներում, արդեօք իրաւանց կարգերն և իշխանութեան հեղինակութիւնը յարգուում են, թէ աւելի տիրապետող է ազատամտութիւնն, որ ոչ մի հեղինակութիւն չէ ճանաչում, այնպէս որ իւրաքանչիւր ոք գործում է, ինչ կամենում է, իսկ թոյլ կառավարութիւնը տանում է այդպիսի քմահաճութեանց, արդեօք յաճախ են պատահում օրինազանցութիւնք և եղեռնագործութիւնք, արդեօք աղգը ներշնչուած է եկեղեցու դաւանութեամբ, թէ նրա մէջ աւելի տիրապետող են անհաւատութիւնն, անտարբերութիւնն ու թեթեւամտութիւնը: Երբ որ խզուում են կապերն, որոնք կապում են անհատներին այս հասարակական հաստատութեանց հետ—առաջ է գալիս աղգերի անկումն:

Անշուշտ պետութիւնը վերոյիշեալներից շատ բան ոչ կարող է պատուիրել և ոչ էլ արգիլել: Բայց պետութիւնը կարող է և պարտական է հասարակական բարոյականութեան զարգացման ու ամրանալուն նպաստել: Բարուց և պետութեան օրէնքների մէջ

կայ փոխադարձ ներգործութիւն: Ինչպէս որ բարբը ներգործում է օրէնստուութեան վերայ, այնպէս էլ օրէնքները ներգործում են բարույ վերայ (Մոնտեսկիէ): Այսպէս զորօրինակ անշուշտ աւերիչ և վնասակար ազդեցութիւն պիտի գործեն բարոյականութեան վերայ այն օրէնքներն, որոնք փոխանակ դժուարացնելու ամուսնութեան լուծումն, շատ և շատ թեթեւացնում են այն, ինչպէս և քաղաքական ամուսնութեան օրէնքներն, որոնք իրանց ձեւակերպութիւններով կարծես յորդորում են, որ մարդիկ հրաժարուին եկեղեցական պատկազրութիւնից, իբրև անբնական և անտարբեր սովորութիւնից: Արուհեան բազմութիւնն (ամբօխը) նայում է, թէ ինչ է վարդապետում պետութիւնն և ինչ սրբագործում է, իբրև չափ և կանոն, և իրան բարոյապէս արդար է համարում, երբ գործում է պետութեան օրէնքներին համաձայն: Պետութիւնը ներգործում է յօգուտ բարոյականութեան դրական եղանակով, երբ նա հովանաւորութիւն և օգնութիւն է ցոյց տալիս քրիստոնէական եկեղեցուն և քրիստոնեայ զպրօցին և գործում է յօգուտ բարոյականութեան բացասական կերպով, երբ դիմադրում է հասարակական գայթակղութեանց: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ քրիստոնեայ պետութիւնը պէտք է հովանաւորէ քրիստոնէական աստուածաշտուութեան: Թէպէտ պետութիւնը յարգում է անհատական ազատութիւնը, բայց և այնպէս նա պէտք է կարգադրութիւնք անէ կիւրակի և տօն օրերի վերաբերութեամբ, պէտք է արգելէ առևտուրն ու աղմկալից երթևեկութիւնը աստուածաշտուութեան ժամանակ և զաղարեցնէ թատրոնական ներկայացումներն ու հասարակական զուարճութիւնքը պահօց ժամանակ: Երբ ժամանակակից պետութիւնը ջնջում է կամ անգոր է անում այն կարգադրութիւնք, որոնք ժամանակի ընթացքում պատուաստուել ու միացել են ազգի կեանքի հետ, զորօրինակ ընդհանուր ապաշխարանաց և աղօթքի օրերում, որոնք նշանակած են ազգային յանդանքների ու Աստուծոյ դատաստանի գիտակցութիւնը զօրացնելու համար, նա թոյլ է տալիս հասարակական զուարճութիւնք, վերոյիշեալ այսպիսի կարգադրութեանց ջնջումն և չը պահպանելը կարելի է պատճա-

ռակարգել միայն այնպիսի մարդասիրութեան տեսակէտով, որ հակառակ է բոլորովին կրօնին, մարդասիրութեան, որ կարծում է, թէ նա չը պէտք է զրկէ ազատութիւնից այն մարդոց, որոնք օտար են եկեղեցուն և չեն կարող առանց զուարճութեանց մնալ և աւելի ծանրակշիռ ու կարեւոր է համարում հաճոյանալ այդ մարդոց քան թէ պաշտպանել գայթակղութիւնից բնակչաց այն մասն, որ քրիստոնէութեամբ ներշնչուած է և դէպի սա տրամադրուած: Նոյն տեսակէտն է ազգողն, որ պետութիւնն, գոլով տէր և գործադրիչ երկաթուղիների, ոչ միայն ընդհանրապէս կիւրակի օրերն, այլ և աստուածաշնորհութեան ժամերին թոյլատրում է երկաթուղիական երթևեկութիւնը և սոցա հետ կապուած բոլոր գործունէութիւնն և այսպէս թուլացնում է և խախտում ազգային գիտակցութեան մէջ յարգանքը դէպի Տիրոջ նուիրած օրն, ընդ նմին խլում է իւր մշակ դասից սորա հանգստեան օրերն, խլում է նոցա հանգստութիւն ի Տէր և շունչ քաշելու միջոցն իւր ընտանեաց մէջ: Եթէ պետութիւնն ինքն է այդպիսի անուշադրութեան և արհամարհանաց օրինակ ցոյց տալիս դէպի կիւրակի օրը, պէտք չէ զարմանալ, որ նա, շնորհիւ թոյլ և անորոշ կարգադրութեանց տօն օրերի վերաբերմամբ, պէտք է զիջանի և այլ հանգստմանքներում, զօրօրինակ դաշտային աշխատանաց էլ պիտի զիջանի աստուածաշնորհութեան ժամանակ:

Խղճի և խօսքի ազատութիւն տալով հանդերձ հասարակութեան պետութիւնն էլի չէ կարող թոյլ տալ, որ հրապարակաւ հայհոյուի Աստուծոյ անունն, հրապարակաւ ծաղրուի քրիստոնէական կրօնը, լինի այս բանաւոր կերպով հասարակական ժողովներում կամ թէ տաղաբութեամբ: Թէպէտ և պետութիւնը պիտի թոյլ տայ գեղարուեստին զարգանալ համաձայն իւր օրէնքներին, բայց և այնպէս նա չէ կարող թոյլ տալ, որ հրապարակաւ ի ցոյց հանգէս գրուին այնպիսի գեղարուեստական արտադրութիւնք, որոնք հասարակական բարոյական զգացմունքները շօշալուծում են և կամ թոյլատրել այնպիսի ներկայացումներ, որոնցով սրբապաշտութեան և անարգութեամբ սրբազան առարկաները: Անշուշտ մի քանի դէպքերում դժուար կը լինի սահման որոշելն, որից հարկ

չէ անցնիլ և որ, յայտնի բան է, զանազան կը լինի զանազան ժամանակներում և կրթութեան զանազան աստիճաններում: Բայց ամեն ժամանակ հարկ է ճանաչել որոշ սահմանն, որ ոչ որ չը պէտք է անցնի:

Երբ պետութիւնը թոյլատրում է հասարակական տների (անառականոց), թղթախաղի տների գոյութիւնն և բաղդի բերմունքից կախումն ունեցող թղթախաղերն, այդպիսի պետութիւնը ղեկավարում է այն հայեցակէտով, որ տանում է դէպի գայթակղութիւն: Այն հանգամանքն, որ պետութիւնը թոյլատրում է հասարակական տների գոյութիւնն և ենթարկում է նրանց իւր հսկողութեան, պատճառաբանում է նրանով, որ այդ դէպքում նա զիջանում է անդիմադրելի անհրաժեշտութեան, որպէս զի կարողանայ աւելի մեծ չարեաց առաջն առնել, որպէս զի բարձր դասի կանանց ապահովէ բռնութիւնից և գայթակղութիւնից և որպէս զի տարափոխիկ հիւանդութեանց առաջն առնել կարողանայ: Ինչ կը վերաբերի վերջին հայեցակէտին, մենք կը նկատենք միայն, որ անհնարին է պետութեան համար բարոյական պարտականութիւն համարել մեղքի համար անվտանգ ապաստանարան կանգնելը, որովհետեւ իւրաքանչիւր ոք ինքն իրան պահպանել պարտական է:

Դառնանք այժմ այն հայեցակէտին, թէ օրինօք թոյլատրուած պոռնկութիւնը պէտք է բարձր դասի կանանց գայթակղուելու վտանգից ազատելուն ծառայէ և իրրեւ թէ սորա համար անհրաժեշտ է առանձին դաս այնպիսի կանանց, անշուշտ բնակիչների ստորին և ամենաչքաւոր դասից, որոնք անձնատուր լինէին մեղքին և նշանակուէին խայտառակութեան անօթ լինելու: Այս հայեացքը բոլորովին վերադարձնում է մեզ դէպի ազգերի հեթանոսական հայեացքը, աղգերի, որոնք այլ կոչումն չունէին բայց եթէ իրանց մարդկային արժանաւորութիւնը պարտական պիտի լինէին զոհելու յօգուտ այլ բարձր դիրք ունեցող անձանց: Բայց քրիստոնեայ պետութիւնը պէտք է վճռական կերպով դիմադրէ այդպիսի հայեացքին: Ընդհակառակն նա իւր կոչումն պիտի համարէ ամեն կերպով հոգան, որպէս զի քաղաքական հա-

սարակութեան մէջ չը գտանուին վերոյիշեալ թշուառ և զգուելի կին արարածներն, որոնցից շատերն այդ պարսապմունքին անձնատուր են լինում չքաւորութեան և կարիքի պատճառով. ուստի և այս մեր քննութեան առարկայ եղող խնդիրը սերտութեամբ կապուած է մշակների և սրբօրէտարիատի խնդիրների հետ, որոնց մասին վերեւը խօսեցինք: Ներքին քարոզութեան համար կազմուած քրիստոնէական ընկերութիւնք փոքր ինչ արդիւնք ցոյց են տուած թէ այդ բարոյական անկման առաջն առնելու և թէ անկեալներին փրկելու վերաբերմամբ, թէ և չարեաց մեծութեան հետ համեմատելով այդ ընկերութեանց գործունէութեան հետեւանքները շատ և շատ նուազ են: Բայց եթէ պետութիւնը մինչև անգամ մտածելիս լինէր, որ ինքն այդ վերաբերմամբ ոչինչ չէ կարող անել—յամենայն գէպս նա չը պէտք է յայտնապէս կազմակերպէր կանանց այդպիսի դատ: Մանաւանդ նա չը պէտք է հաստատէ այն օրինօր ինչ ձևով էլ լինի, ինչպէս այդ անում է ֆրանսիական կառավարութիւնն, որ որոշեալ գումարի համար տալիս է այդ արհեստով պարսպելու արտօնագիր և որանից ստացած հարկերով իւր զբամական վիճակն է բարելաւում: Մեզ կարող են առարկել, որ հասարակական տների ջնջմամբ և կանոնաւորուած պտուտութիւնը վերջացնելով, ինքն անբարոյականութիւնը չի վերանալ: Նկատողութիւնն անշուշտ արգար է, բայց նա չունի նշանակութիւն այն խնդրի վերաբերմամբ, որոյ մասին է մեր խօսքը: Որովհետև խնդիրը նորա մասին չէ, թէ արդեօք կառավարութիւնը պէտք է իւր կողմից արտաքսէ աշխարհից անբարոյականութիւնն, այլ այն մասին է, թէ արդեօք վայել է նրան խեղաթիւրել բարոյական գաղափարները ժողովրդի մէջ, ունի՞ արդեօք նա այս անելու, կանոնելով անբարոյականութիւնը, փոխանակ դատապարտելու մեղքն իրրեւ մեղք: Դեռ Վիլտէրն առաջ բերեց խնդրի այս երեսն և այդ առարկայի վերաբերմամբ հետեւեալ կարծիքը յայտնեց. «հեթանոսական պէտք է համարել այն կառավարութիւնը, որոնք թոյլատրում են այդպիսի տների (անառականոց) գոյութիւնը:

Բայց ի դրանից հասարակական բարոյականութիւնն ընկնում է, երբ պետութիւնը թոյլ է տալիս, որ թղթախաղի տները գոյութիւն

ունենան, ուր թուղթ խաղացողները կորցնում են բոլորն, ինչով թէ իրանց և թէ իրանց բնականեայ գոյութիւնը պիտի պահպանէին և կրքից յափշտակուած աշխատում են միմեանց տնանկացնել, հարստութիւն ձեռք բերելու համար: Հասարակական բարեկեցութիւնը խանգարուում է և նրանով, որ պետութիւնը, թէև արգելում է թղթախաղի մասնաւոր տների գոյութիւնը, բայց ինքը կազմում է վիճակախաղեր, կարծես հրաւիրում է, որ աշխատեն անբարոյական ճանապարհով հարստութիւն ձեռք բերելու և այսպէս աշխատում է իւր դրամական վիճակը բարելաւելու: Գոյք ձեռք բերելու բարոյական ճանապարհը աշխատանքն է, որովհետև միայն նա «ով կամենում է աշխատել, իրաւունք ունի ուտելու»: Եւ եթէ յիրաւի մեզ բաժին ընկնում է գոյք, դա պէտք է մեզ տուած լինի, բայց հարկ չէ ջանալ ստանալու այն առանց աշխատանքի, ճիգն թափելով ամենատեսակ արհեստական միջոցներով բերմունքն յոգուտ իւր անելու և կամ բաղդի հեթանոսական կոյր չաստուածուհուն մաղթելու: Դատապարտելի է վիճակախաղը նրանով, որ փոխանակ աշխատելու և խոնարհութեամբ ոպատելու հախախնամութեան մեզ ուղարկած շնորհ ու պարգևներին, մարդիկ արհեստական կերպով կազմում են բաղդի անին և այսպէս մի քանիսը վատտակում են, իսկ շատերը ստիպուում են կորուստ ունենալու: Վիճակախաղի վնասակար ազդեցութիւնն առաւելապէս արտայայտուում է մշակ դասի վերայ, որ հեշտութեամբ անձնատուր է լինում փորձութեան և փոխանակ աշխատելու իւր բաղդը փորձում է վիճակախաղի մէջ, որպէս զի դրա միջոցով յաջողի բարելաւելու իւր վիճակը: Հեկատման արժանի է այն, որ պետութիւնը ինչ պատճառաբանութեամբ որ իրանց արգարացնել են ճգնում հասարակաց տների թոյլտուութեան վերաբերմամբ, նոյն պատճառաբանութեամբ աշխատում են արգարացնել պետական վիճակախաղերի կազմումն, այն է հետևեալ գաղաղութեամբ. վիճակախաղի նսրատակը պէտք է լինի աւելի մեծ չարեայ առաջն առնելը, կիրքն ու հակամիտութիւնը գէպի խաղ ոչ մի եղանակով չէ կարելի ջնջել, ուստի և լաւ է նրան կանոնաւորել պետութեան հսկողութեան ներքոյ: Այդ նոյն հակաօրինական գաղաղու-

թիւնն է, հիմնուած այն գաղափարի վերայ, թէ մեզքի առաջն առնելու համար, հարկաւոր է նրան կազմակերպել, կանոնաւորել, այսինքն մեզքը պէտք է մեզքի առաջն առնէ:

Վերջ ի վերջոյ պէտք է խոստովանել հետեւեալ ճշմարտութիւնը. «բոլոր այն իմաստութիւնն, որ ձգտում է անբարոյականութիւնը ուղղել անբարոյականութեան միջոցով, փոխանակ նրան Աստուծոյ երկիւղով և աշխատասիրութեամբ արմատախիլ անելու, սխալ և կեղծ իմաստութիւն է և բոլոր այս ուղղութիւնը ջնջելի է:

(Ծաղուշաէէ)